

מי המציא את הסיפור 'פרח לב הזהב'? היסטוריית ההתקבלות

של סיפור ילדים עברי

ד"ר ורד טוהר

בשנת 1930 התפרסמה בהוצאת "אמנות" בניהולה של שושנה פרסיץ, האסופה **101 מעשיות**, **אגדות וסיפורי עם** (להלן בקיצור, **101 מעשיות**). אסופה זו הודפסה לפחות בשבע מהדורות נוספות בהוצאת "אמנות", בשנים: 1935, 1936, 1946, 1953, 1959, 1964, 1967.¹ מכאן גם השפעתה וכובד משקלה בשדה ספרות הילדים העברית כקובץ מופך, נמכר ואהוב. **101 מעשיות** היה סנונית ראשונה לעשרות ספרי ילדים אשר זו. אריאל, שהוא שם העט של הסופר, המתרגם, העורך והמחנך שלמה זלמן ליבוביץ' (1895-1970), פרסם במשך חמישים שנות כתיבה.²

באסופה זו ראה אור בין היתר, הסיפור 'פרח לב הזהב', אשר הפך מאז לאחד מנכסי צאן הברזל של רפרטואר הסיפור העברי לילדים. במאמר זה אני מבקשת להתחקות אחר היסטוריית ההתקבלות יוצאת הדופן של הסיפור ולדון במשמעויות הנובעות ממנה. מאחר שהסיפור אינו עוסק בנושאים ציוניים ולאומיים שאפיינו את היצירה העברית לילדים באותה תקופה, הוא עשוי לשמש כמקרה בוחן למפעלו הספרותי של אריאל וליחס הביקורת ליצירתו.

הסיפור בגרסת **101 מעשיות** (1930) מתאר אם אחת שהיו לה שלושה בנים, שחלתה במחלה קשה מאוד. כל רופאי העיר נקראו לנסות למצוא תרופה למחלתה, אולם לאיש מהם לא נמצא הפתרון. רופא זקן אחד קם ואמר שהאם תירפא רק אם תריח פרח אדום שלבו זהב. אך מי ילך לחפש את הפרח? הבן הבכור שאל: "אם אלך אני, מי ישגיח על החולה?" הבן השני שאל: "אם אלך אני, מי ישגיח על הבית?" אמר הבן הצעיר, ששמו היה זרח: אני אלך ואבקש את הפרח. לקח לדרך לחם וגבינה ויצא. הלך ותעה ביער גדול, והחל לבכות. בא עורב ואמר לו שאם ייתן לו את הגבינה, יראה לו את הדרך ביער. נתן לו זרח גם את הלחם וגם את הגבינה, מפני שאין לו דבר יקר יותר מאמו. הלך זרח עד שהגיע לקיר גבוה ושוב בכה. הגיעה כבשה ואמרה לו שאם ייתן לה את בגדיו תראה לו היכן יש פתח בקיר יוכל לעבור. נתן לה זרח את בגדיו ועבר בפתח. המשיך ללכת עד שהגיע לנחל גדול ולא יכול היה לחצות אותו. ישב ובכה עד שבאה אווזה והעבירה אותו את הנחל תמורת נעליו. מעבר לנחל מצא זרח את פרח לב הזהב. הוא קטף אותו ורץ כל הדרך חזרה לביתו. מאחר שהיה עירום ויחף,

1 כך על פי הרשום בתוך מהדורת 1967 ולפי מאגר "מפעל הביבליוגרפיה העברית: הביבליוגרפיה של הספר העברי ר"ל-תש"ך".

2 למאמר מונוגרפי המתאר את הביוגרפיה שלו ורשימת כל פרסומיו ראו: ורד טוהר (2014). "שלמה זלמן אריאל: הערות ראשונות לפועלו של סופר, עורך, מעבד ומתרגם לילדים", **ספרות ילדים ונוער**, 137, עמ' 32-62.

נפצע בכל חלקי גופו. בבית אמו הריחה את הפרח והחלימה מיד. אז חיבקה האם את זרח, נשקה לו על כל פצעיו והם נרפאו מיד. אכל זרח ושכב לישון, ובבוקר מצא על מיטתו בגדים חדשים ויפים.

התופעה התרבותית המעניינת אשר נוצרה סביב הסיפור 'פרח לב הזהב', היא שבנוסף למהדורות הרבות להן זכה **101 מעשיות** משנות השלושים ועד שנות השישים, נכתבו בנוסף לו עוד כשנים-עשר עיבודים ואדפטציות שונות, כשכל אחד מהם זוכה, אף הוא, למהדורות והדפסות חוזרות. איש מבין המעבדים המאוחרים לא ציין ששאב את הסיפור מהקובץ של אריאל. במילים אחרות, נוצרה כאן תופעה של ריבוי גרסאות של הסיפור, כאילו היה זה סיפור עממי.

להלן רשימה חלקית של גרסאות הסיפור הנדפסות, לא כולל עיבודים לטלוויזיה:

- (1) אריאל, ז. (1930). 'פרח לב הזהב', בתוך: **101 מעשיות, אגדות וסיפורים**. תל-אביב: אמנות, עמ' 8-11.
- (2) אריאל, ז. (1931). **מגילות לבתי הספר: פרח לב הזהב**. תל אביב: מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל והוצאת אמנות.
- (3) מיטלמן, יעקב מרדכי (1946). **פרח לב הזהב**. תל אביב: פישר.
- (4) גורביץ, יהודית ונבון, שמואל (1953). 'פרח לב הזהב', בתוך: **מה אספר לילד? ספר עזר לגננת, למורה בכיתות א', ב' ולהורים**. תל אביב: עמיחי, עמ' 256-258.
- (5) גורלי, משה (1954). **הבה נציגה, מחזות לבתי הספר ולעם: פרח לב הזהב**. ירושלים: ראובן מס.
- (6) ספורטה, רפאל (1960). 'פרח לב הזהב', בתוך: **פרח לב הזהב: ספר לאם ולילד**. תל-אביב: עמיחי, עמ' 7-9.
- (7) אופק, אוריאל (1970). **פרח לב הזהב**. תל אביב: עופר.
- (8) גרדוש, דניאלה ואליגון, תלמה (1983). 'פרח לב הזהב', בתוך: **100 סיפורים ראשונים**. תל אביב: כנרת, עמ' 22-23.
- (9) אליגון-רוז (1986). תלמה, **כנרת מספרת: פרח לב הזהב**. תל אביב: כנרת.
- (10) בר, רותם (1989). 'פרח לב הזהב', בתוך: **היה היה פעם: שתיים-עשרה אגדות**. תל אביב: אבינעם, עמ' 85-90.
- (11) אליגון-רוז, תלמה (1991). **פרח לב הזהב**. תל אביב: גיא.
- (12) אופק, בינה (1997). 'פרח לב הזהב', בתוך: **פרח לב הזהב ועוד סיפורים**. תל אביב: עופרים, עמ' 7-18.

(13) הנדלסמן-ברגר, דרורה (2008). 'פרח לב הזהב', בתוך: **לפני שנים רבות: 12 אגדות קלסיות בחרוזים**. פתח תקווה: אורנית, עמ' 189-204.

חלק מהגרסאות שונות מנוסח **101 מעשיות**. להלן אמנה את השינויים העיקריים:

בגרסת מיטלמן (1946), הורחבה הפתיחה לסיפור. מובא רקע על אודות האם שהיא אלמנתו של דייג המתפרנסת מתיקון רשתות דיג ועבודה במשק ביתם של השכנים. הבן הבכור והבן האמצעי מנמקים באופן נרחב מדוע אין באפשרותם לצאת לחיפוש בעצמם. אחד אמור לסעוד את האם החולה, בעוד השני אמור לשמור על הבית מפני חיות טרף וגנבים. כך שיציאת האח הצעיר זרח למסע נעשית הגיונית ומנומקת.

בגרסת גוריץ ונבון (1953), מתווכחים ביניהם האחים מי יצא למסע, ובסופו של דבר משכנע אותם דני הצעיר, שהוא המתאים למשימה. במהלך המסע דני אינו בוכה, ומסייעים לו עורב וברבור. לאחד הוא נותן את הגבינה ולשני את הלחם. דני לא נפצע במהלך המסע ובשובו כל המשפחה שמחה יחד.

משה גורלי עיבד את הסיפור למחזה (1954), ולפיכך העלילה הסתעפה ונוספו לה דמויות ודיאלוגים: שלושת הבנים (ראובן, יוסף וגדי) וכך גם שלושה רופאים (צהבהב, שחרחר וזקן) וביניהם דיאלוגים ארוכים על אודות מצבה של האם והדיאגנוזה שלה. ביער פוגש גדי שבעה בעלי חיים ולא שלושה. המחזה מסתיים בשיר המהלל את כוח רצונו של ילד להשיג את מטרתו.

גרסת אוריאל אופק (1970), אף היא עיבוד למחזה, והיא המפותחת והנרחבת ביותר מכל שאר העיבודים. שלושה בנים (עוזי, תפוזי ובוזי) מהללים את אמם שיש לה לב זהב. משהיא נופלת למשכב, מורה להם הרופא לצאת לחפש את הפרח הצומח במערה אשר בסלע, הוא פרח לב הזהב. בוזי פוגש ביער את שומר היער, לו הוא נותן את הצידה אשר לקח לדרך, ובתמורה הוא מקבל הכוונה להליכה ביער. בהמשך מתחוללת סערת גשמים והוא פוגש ינשוף, לו הוא נותן את כובעו כדי שיכסה בו את קנו, ודייג אשר מעביר אותו את הנהר הסוער תמורת סנדליו. בצדו השני של הנהר התרומם סלע רם ולרגליו נמצאה מערה חסומה בסלע. שם היו מצויים שני הגנבים זרח ותרה, אשר חפצו להשתלט על אוצרותיו של השודד מתושלח. כששמעו שהילד מחפש את פרח לב הזהב, סברו שמדובר באוצר ועזרו לו לגלגל את הסלע מפי המערה. ברגע שזזה האבן בקע אור רב וזוהר מן המערה ובוזי קטף את הפרח והתכוון למהר הביתה. אך הגנבים רצו לגזול ממנו את הפרח, ומי שהציל את בוזי היה שומר היער שהגיע לשם. לאחר שהחלימה האם היא אמרה לבוזי: "לב הזהב שלך, הוא עשה את כל הפלא הזה".

בגרסת גרדוש ואליון (1983) ובגרסת אליגון-רוז (1986), הגיבור דוד הוא בן יחיד ולפיכך, הוא נאלץ לנטוש את אמו החולה ולצאת לחפש את הפרח. הוא פוגש בדרך עורב וברבור. לעורב הוא נותן גבינה ולחם, ולברבור את נעליו.

גרסת בינה אופק (1997), חוזרת לנוסח דומה לזה של ז. אריאל, למעט התוספת באפילו: "ולאן נעלם פרח לב הזהב? פרח לב הזהב לא נעלם. הוא נמצא בלב של כל האוהבים!"

נוסף על העיבודים החופשיים, ללא ציון המקור העברי שבקובץ **101 מעשיות**, מתאפיינות הגרסאות המאוחרות בתופעה מוזרה נוספת, והיא ייחוס הסיפור לאנדרסן. כך למשל, תלמה אליגון ורפאל ספורטה שצינו שעיבודם נעשה בעקבות אנדרסן, ואוריאל אופק שמציין שהעיבוד נעשה בעקבות "סיפור עם". על מה מתבססות ההצהרות הללו ומדוע איש מן המעבדים לא נתן את זכות הראשונים לאריאל?

לשם בירור עניין זה יש לשוב אל המבוא של הקובץ **101 מעשיות**, בו כתב אריאל כך:

"בספר סיפורי זה נתכוונתי למלא פגימה ניכרת בספרותנו החינוכית. / האם, הרוצה לספר לתינוקה, אינה מוצאה את הסיפורים הראויים לה בספרותנו העברית. אמנם אגדות ומעשיות בודדות ישנן בעברית, אבל כל אלה מפוזרים ואין אדם, שאיננו מצוי אצל ספרות הילדים, מוצא אותן. גם הגננת והמונה בכיתות הנמוכות מתקשים כל פעם כשהם באים לספר לילדים. הסיפור הדרוש להם אינו מצוי תחת ידם וכאילו נשמת מן הזיכרון ברגע האחרון. / השתדלתי לכנס אל הספר מן הספרות שלנו והלועזית את כל הסיפורים אשר ערכם הספרותי והחינוכי אינו מוטל בספק וכדי שיהיו אצל התינוקות בבחינת נכסי צאן ברזל. / בקשיים רבים נתקלתי בעבודתי. ראשית, היעדר סיפורים ראויים לגיל הרך, ושנית, גם הסיפורים שישנם אצלנו והטובים מצד תוכנם, קשים מצד סגנונם וצורתם. את כל אלה כתבתי ועיבדתי מחדש. / מובן, שלא עלה בידי להתאים בכל את סגנון הסיפורים לשפת הסיפור בעל פה. אין דומה הסיפור בעל פה לסיפור בכתב. ומי שישתמש בספר יצטרך לשנות פעמים ולהתאים את הסיפור להשגתם ושפתם של השומעים. / כל אלה האגדות והסיפורים שאין שם המחבר מסומן על ידם, נכתבו ועובדו על פי מקורות שונים, ביחוד סיפורים עממיים שלנו ושל אומות העולם. / את ספרי, שהוא ראשון מסוג זה בספרותנו, הריני מוסר לרשות האם, הגננת והמונה, ותקוותי שימצאו בו חפץ. תל-אביב, תר"ץ, כ' אייר" (מהד' 1967, עמ' 3).

כלומר, לפי אריאל מטרות הספר הן כדלהלן: לכנס יחד אגדות ומעשיות ממיטב הסיפור העברי והלועזי, לספק ספרות ילדים בלשון ובסגנון הולמים, ולאפשר את היגוד הסיפורים בעל-פה. כמו כן, הוא מסב את תשומת לבם של המבוגרים לכך שתוכן העניינים מזכיר מיהו המחבר של כל סיפור למעט אלה שאין שם המחבר מסומן לידם, שהם נכתבו ועובדו "לפי מקורות שונים, ביחוד סיפורים עממיים שלנו ושל אומות העולם".

עיון בתוכן העניינים של הספר מעלה את הממצאים הבאים: סיפורי אנדרסן, כגון 'שירת הזמיר' ו'הפרח הקטן' מובאים בשמו. כך אף סיפורי האחים גרים, כגון: 'כיפה אדומה' ו'הדיג ודג הזהב' המובאים בשמם. אריאל נוהג כך גם באשר לכמה ממשלי איזופוס, אוסקר ויילד, וסיפורי עם שעובדו טולסטוי. אגדות אחרות הוא מציין כי הן לקוחות מתוך **כלילה ודימנה** או "מן האגדה" – משמע,

מעשי חכמים מאגדות חז"ל. וליד הסיפור 'הסעודה המופלאה' ציין במפורש: "עפ"י אגדה עממית".
וכן גם מביא מסיפורי שמחה בן ציון ש"י עגנון, דוד פרישמן ועוד.

יחד עם זאת, עשרים ושישה סיפורים, שהם רבע מהקורפוס, מובאים באופן אנונימי ללא ציון שם המחבר או המקור לידם בתוכן העניינים.³ מתוכם, שלושה סיפורים לכל הפחות,⁴ מספרים על גיבורה ילדה בשם חנה, הלא היא גב' חנה גורדון בתו הבכורה של הסופר, לה גם מוקדש הקובץ, וברור לחלוטין שאריאל הוא מחברם של סיפורים אלה. באשר לשאר הסיפורים הלא מסומנים, אפשר שאף הם פרי יצירתו של אריאל עצמו או שהגיעו אליו מפי השמועה ולכן לא ידע את המקור ולא יכול היה לצינו. ובכל אופן הסיפור 'פרח לב הזהב' שייך לקבוצת הסיפורים "האנונימיים" בקובץ 101 **מעשיות**.

עדיין נותרת פתוחה השאלה מה הקשר בין הסיפור 'פרח לב הזהב' לבין סיפורי אנדרסן, קשר עליו עמדו המעבדים המאוחרים יותר של הסיפור. למען הסר ספק, הסיפור 'פרח לב הזהב' אינו מצוי בכתבי אנדרסן כלשונו. אך אנדרסן כתב שלושה סיפורים לפחות בעלי מוטיב דומה אודות ריפוי פלאי של אדם באמצעות בעל חיים או צמח.

הסיפור הראשון הוא הסיפור הידוע בשם 'הזמיר' ('The Nightingale') על אודות זמרתו המופלאה של הזמיר החי ביערות מרוחקים והיא זו שמצילה את המלך ממוות. סיפור 'הזמיר' זכה לתרגומים ועיבודים רבים מספור לילדים ולמעשה כלול כבר בקובץ הראשון של תרגומי אנדרסן לילדים שנכתב על ידי דוד פרישמן.⁵

הסיפור השני הוא: 'בתו של מלך הביצה' ('The Marsh King's Daughter'), אשר למיטב ידיעתי תורגם לעברית פעם אחת בלבד ובכל אופן הוא אינו מוכר לציבור הרחב כפי שמוכר סיפור 'הזמיר'. הסיפור ארוך מאוד, מורכב ומפותל, אך לענייננו נציין שמסופר בו על בתו של מלך מצרים המתחפשת לברבור ונשלחת לדנמרק כדי להביא למלך הביצה החולה פרח שירפא אותו. בהביאה את הפרח למלך הוא אונס אותה ובאותו מקום צומחת בביצה חבצלת מים.⁶

3 ואלה הם לפי סדרם: 'בוקר', 'פרח לב הזהב', 'שלושה דובים', 'הפרה ועגלתה', 'החתלתולה וזנבה', 'בת גלים', 'השמיים מתמוטטים', 'החתול הזולל', 'התיירים', 'התרנגול הגיבור', 'העז החכמה', 'מעשה בשלוש עיזים', 'בשביל פת לחם', 'הזאב והגדיים', 'מעשה בארנבת', 'חנן הגנן', 'הלפת', 'הציפורים', 'מתנת אם', 'אגדת הרקפת', 'מעשה בילד אשר טבע בנחל', 'סיפור בלי סוף', 'השועל אשר היה לרועה', 'מעשה בילד אשר חכם בן לילה', 'הזקן והתומר', 'הכלב אשר ביקש לו אדון'. מתוכם 'הלפת' היא עיבוד לסיפור ילדים רוסי שעיבד אפנסייב ובעברית ידוע עיבודו של לוי קיפניס בשם 'סבא אליעזר והגזר', והסיפור 'הזאב והגדיים' הוא מעשה אירופית.

4 הסיפורים: 'בוקר', 'בת גלים', 'מעשה בילד אשר טבע בנחל'.

5 ה. אנדרסן, **הגדות וסיפורים**, עברית ע"י ד. פרישמאן, ווארשא: א.ז. כהן תרנ"ו, עמ' 34-47.

6 ראו תרגום עברי נדיר של סיפור זה אצל: הנס כריסטיאן אנדרסן, **עלמת הקרח וסיפורים אחרים לילדים גדולים**, תרגם רפאל אלגד, תל אביב: יהושע צ'צ'יק, 1968, עמ' 56-98.

הסיפור השלישי הוא: 'הוורד היפה ביותר בעולם' ('The Loveliest Rose in the World') אשר לא תורגם לעברית מסיבות מובנות. הסיפור מתאר מלכה הנוטה למות. הרופאים קובעים שאין לה מרפא, חוץ מרופא חכם אחד שטען שהשושן היפה בעולם, שהוא הביטוי לאהבה טהורה, הוא שירפא אותה. את השושן מוצא לבסוף בנה הצעיר של המלכה בכתבי ישו. מתוך עלי הספר ראתה המלכה את פריחת השושן העולה מתוך דפי הספר כשם שהוורד דמו של ישו על הצלב והחלימה ממחלתה. אז אמרה המלכה: כל מי שרואה את הוורד מתוך הספר לא ימות לעולם.⁷

לא במקרה לא מצוי סיפור זהה לזה של 'פרח לב הזהב' אצל אנדרסן. סיפוריו של אנדרסן לעולם אינם תמימים והרמוניים כמו 'פרח לב הזהב'. על אף תדמיתם הילדית בימינו, סיפוריו של אנדרסן הם קשים ואפלים וטמונה בהם ביקורת חברתית ומערכות יחסים אכזריות בין בני אדם ('הברווזון המכוער'). בעיקר שולטים אצל אנדרסן סיפורים המסתיימים במוות או בעוול שנעשה לדמות ('חייל הבדיל הגיבור'), והם מלנכוליים ועגמומיים או אירוניים וציניים ('בגדי המלך החדשים', 'הנסיכה על העדשה'). כמו כן, רבים מסיפוריו של אנדרסן מתאפיינים ברליגיוזיות בולטת ובנושאים נוצריים מובהקים: חיי העולם הבא ('בת הים הקטנה'), הכפרה על חטא ('המלאך'), הזיכוכ שנושא עמו המוות ('מוכרת הגפרורים הקטנה') – כל אלה מייצגים עולם אמוני שוודאי אינו מתאים לילדי ישראל ולתפישת העולם היהודית או לאופן בו נתפשת ככלל ספרות הילדים בימינו.⁸

אנדרסן המאוחר בא בעקבותיהם של סיפורים עתיקים בהרבה, המכילים מוטיבים דומים:

כבר במסורת המיתולוגית של המזרח הקדום מצוי מיתוס על אֶתְנָה אשר יצא למסע מסוכן כדי להביא לאשתו המלכה העקרה את צמח הלידה שהוא גם צמח החיים.⁹

במדרש שוחר טוב מצוי הסיפור המכונה 'חלב הלבאיא', אשר גם עובד ע"י ביאליק ב**ויהי היום**, על מלך פרס שרק חלב לביאיא יוכל לרפא אותו ממחלתו האנושה.¹⁰

7 אני מודה לד"ר סלינה משיח על הפנייה חשובה זו.

8 ולנושאים הללו ראו: ארבל, הדסה, "אנדרסן והאחים גרים – שני קטבי תפישת עולם", **מעגלי קריאה**, 10-11 (1984), עמ' 23-38. הדס, ירדנה, "עיון חוזר באגדותיו של ה.כ. אנדרסן", **ספרות ילדים ונוער**, ב' (א), (1975), עמ' 25-28. נשר, חסידה, "ביקורת המלך, החברה והאדם בסיפורי אנדרסן", **ספרות ילדים ונוער**, ה' (ג-ד) (1979), עמ' 43-51. רגב מנחם, "אנדרסן 'רק סופר לילדים'?", **ספרות ילדים ונוער**, יז (ס"ח) (1991), עמ' 23-30. רנה ליטוין, **על זנב של דג ונשמה בת אלמוות**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב.

9 ש. שפרה ויעקב קליין, **בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום**, תל אביב: עם עובד, 1996, עמ' 145-162.

10 שוחר טוב על תהלים ל"ט: "מעשה היה במלך פרס שנטה למות ונעשה כחוש ביותר אמרו לו הרופאים אין לך תקנה עד שיביאו חלב לביאיא ותשקה אותה עד שתרפא", וכ"ו. גרסאות נוספות של הסיפור: **ילקוט שמעוני** לתהלים ל"ד, **ארחות צדיקים** שער לשון הרע. גרסה מעובדת לילדים ראו אצל: חיים נחמן ביאליק, **ויהי היום**, תל אביב: דביר, תשל"ט, עמ' צ"ה-ק"ד.

בספרות העממית הרוסית, שהיא למעשה הגירסא דינקותא של אריאל, מצוי הסיפור 'תפוחי העלומים', על מלך ששלושת בניו יצאו להביא לו את תפוחי העלומים ומי החיים, אולם רק הבן השלישי הצליח לעמוד בכל המבחנים והניסיונות ולשוב הביתה בשלום.¹¹

כל הסיפורים הללו מכילים מוטיבים דומים לזה של 'פרח לב הזהב', אך ודאי שאין כאן עלילה זהה ואף לא משמעות זהה. יחסי אימא ובן, שיש בהם פן של כיבוד הורים ודאגה לחלש והקרבה בתוך המשפחה ברובד הגלוי, אך מרמזים גם לארוטיקה אדיפלית מודחקת ברובד הסמוי – אלה אינם מצויים בשאר הסיפורים שהזכרנו כאן.

לא נותר אלא לקבוע טנטטיבית, שאריאל המציא סיפור ילדים עברי על סמך מוטיב ידוע בספרות. כל המעבדים המאוחרים לא ציינו שהוא הוא המקור של סיפורם, מפני שהניחו ש'פרח לב הזהב' הוא סיפור עממי, שכן סיפור זה בנוי מחומרים סיפוריים עתיקי יומין, מהמיתוס של המזרח הקדום, האגדה היהודית והמעשייה האירופית, אשר צורפו יחד לכדי סיפור ילדים עברי. אריאל הוא הסופר אשר ככל הנראה ערך את הסינתזה, וכך הכניס את הסיפור לפנתיאון העברי. לפיכך זכות הראשונים, בין יתר זכויותיו בשדה תרבות הילד העברית, שמורה לו.

שתי תופעות תרבותיות עולות מתוך תיאור מקרה התקבלותו של 'פרח לב הזהב'. התופעה הראשונה היא קלות דעת, או אפילו הזלזול ברעיון של זכויות היוצרים, בכל הנוגע לרפובליקה הספרותית לילדים. זכויות יוצרים לא רק במובן המשפטי הצר, אלא במשמעות הרחבה והמופשטת של קניין רוחני על עלילה ספרותית. התופעה השנייה היא קיומה של קבוצת סיפורים מקוריים, שזהותו של מחברם מוכרת ומוצהרת, ועל אף זאת נכתבים להם עיבודים ללא ציון המקור. מובן ששתי התופעות כרוכות זו בזו. שהרי אלמלא היה זלזול בזכויות היוצרים, לא היו הוצאות ספרים, מו"לים ומעבדים מרשים לעצמם לייצר גרסאות חופשיות לסיפורים מקוריים. שהרי במערכת הספרותית למבוגרים איש לא היה מעלה על דעתו לשכתב בשמו סיפור של עגנון, ביאליק, בורלא, או הזו ואחרים – מבלי לציין את המקור.

ברם, אם מבקשים להתבונן בתופעה זו מפרספקטיבה תרבותית רחבה יותר, הרי שיש לקחת בחשבון מספר משתנים. ראשית, באשר לשאלה מה יש בַּפּוּאָטִיקָה של יצירה, שמזמן עיבודים שלה? ובכן, 'פרח לב הזהב' היא יצירת פרוזה שקל יותר לעבדה ולגלגלה בנוסחים שונים, בהשוואה לשיר. כל יצירה ספרותית בעלת עלילה, נוחה להעברה בין ז'אנרים ובין מדיומים, ולמעשה לפי התיאוריה הנרטולוגית של ברמון, אחד התנאים לזיהוי עלילה סיפורית הוא האפשרות לבצע אדפטציות שלה לסוגות שונות: "נושא של סיפור יכול לשמש כשלד לבלט, אפשר להעביר נושא של רומן לבמה או למסך, אפשר לספר עלילתו של סרט למי שלא ראהו."¹² אף גריימאס טוען טיעון דומה: "נגזרת הכרה וקבלה של הצורך בהבחנה בסיסית בין שתי רמות ייצוג וניתוח: רמת הסיפור הגלוי, כשהתגלמויותיו

11 מרים ילן שטקליס, **תפוחי העלומים**, תל אביב: עם עובד, תש"ל, עמ' 122-131.

12 קלוד, ברמון, 1964, מצוטט אצל: שלומית רמון קינן, **הפואטיקה של הסיפורת בימינו**, תרגום: חנה הרציג, תל אביב: ספרית פועלים, 2002, עמ' 16.

של הסיפור כפופות לדרישות הספציפיות של החומר הלשוני שדרכו הן מבוטאות. ורמה אימננטית, המהווה כעין בסיס סטרוקטוראלי משותף, שבו ממוקמת ומאורגנת הסיפוריות לפני גילומה.¹³ שלומית רמון קינן מוסיפה: "מנקודת המבט של סיפור המעשה ולא של הטקסט שממנו הוא מופשט, אפשר להגדיר את הראשון כניתן להעברה ממדיום למדיום, משפה לשפה, ובתוך שפה אחת".¹⁴ התיאוריה של הנרטולוגיה מעגנת, אם כן, את הקלות היחסית בה ניתן היה לבצע מניפולציות על הטקסט של אריאל, ולשווקו בכל פעם מחדש באוספים שונים ובאריזות שונות.

הסיפור 'פרח לב הזהב' אף מגלה דמיון רב לסיפורים עממיים, מה שמקל עוד יותר על "השאלתו" ועיבודו. למעשה, הסיפור בנוי לפי אותו מנגנון עלילתי ואידיאי של עלילה דיאכרונית מהודקת הסגורה בתוך עצמה ובונה עולם השואף להרמוניה תוך חיזוקו של האתוס הקבוצתי. ל'פרח לב הזהב' יש עלילה מרכזית אחת, גיבור אחד, ושורה של מסייעים פלאיים אשר עוזרים לו לצלוח בשלום את המבחנים והניסיונות הניחתיים עליו. הסיפור מסתיים בסוף טוב והיסודות העל-טבעיים המשולבים בעלילה מתקבלים על ידי הקורא כאפשריים וכמסתברים. כך נוצרת מעין אשליה כאילו 'פרח לב הזהב' הוא אכן מעשה עממית, ולכן ריבוי העיבודים של הסיפור מלמד בראש ובראשונה על התקבלות.

אך מהמקרה של 'פרח לב הזהב' ניתן להסיק גם מסקנות מרחיקות לכת בהרבה, באשר למעמדו של סופר הילדים העברי בארץ ישראל. עיקר כוחו של אריאל כמספר וכעורך היה טמון ביכולתו למזג באופן אינטגרטיבי והרמוני בין עבר והווה, מזרח ומערב, קודש וחול, הומניסטיקה ומדעים. דרך העריכה והעיבוד שלו היא דידיקטית אך לא דמגוגית, מעודנת ולא מתלהמת. ההרכב הפנימי של אסופות הסיפור שלו מצביע על מגמה של איזון בין ספרות מקור לספרות מתורגמת, ובין ספרות מודרנית לספרות קדומה. פועלו הוזן משני כיוונים שהפרו זה את זה. הראשון הוא אידיאולוגי: להנגיש לקורא העברי הצעיר את מרב ומיטב הידע שניתן להביא לפניו, ולהפוך את העברית לשפה דינאמית וחיה. השני נבע מצורך ומחסור אמיתיים בתחום תרבות הילדים. בהיותו מורה ומחנך בבתי ספר עבריים עוד טרם עלייתו לארץ ישראל, נתקל במחסור בשירים, סיפורים, תרגילי הבעה, וספרי לימוד בעברית בכל מקצועות הלימוד. מאחר שלא הייתה לפניו ברירה, החל לכתוב בעצמו את ספרי הלימוד לתלמידיו.

כפי שהראיתי בעבר,¹⁵ נושאי כתיבתו של אריאל באסופות הסיפור שלו לא תמיד עלו בקנה אחד עם המטא-נרטיב הציוני ששלט בכיפה במחצית הראשונה של המאה העשרים. אמנם פורסמו לפניו בבתי הדפוס של מזרח אירופה, ברלין, לונדון וניו יורק, תרגומים ועיבודים לילדים מהספרות העולמית ומהספרות היהודית הקנונית, אולם אריאל מפרסם את **101 מעשיות** בשנת 1930 בתל-אביב, כשהמרכז הספרותי העברי כבר מתחיל להתמסד בארץ ישראל וספרות הילדים העברית

13 גריימאס, 1977, מצוטט שם, עמ' 16.

14 שלומית רמון קינן, שם, עמ' 16.

15 טוהר, הע' 2 לעיל.

המקומית יש לה כבר קהל קוראים רחב ומבוסס. אמנם **101 מעשיות** ראה אור במסגרת הוצאת ספרים מסחרית, אך עם ייסודן של הוצאות הספרים המפלגתיות, בשלהי שנות השלושים, גברה הדרישה לכך שספרות הילדים העברית תבטא מבחינה חינוכית ופוליטית את ערכי הציונות הסוציאליסטית ותנועת ההתיישבות, ובכך תשמש כלי לגיבוש זהותם הלאומית והערכית של הקוראים הצעירים.¹⁶ הדומיננטיות של טקסטים לילדים שנכתבו כדי לשמש סוכני האידיאולוגיה הציונית בשדה התרבות העברית בארץ ישראל היתה ברורה והשליכה על כל התחומים: עיתונות הילדים, מערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית ועוד.¹⁷ סיפורי הקובץ **101 מעשיות** נכתבו מחוץ לדוקטרינה זו.

ביקורת ברוח זו אף נכתבה נגד אריאל בגלוי. ראו למשל את פרידמן המצוטט אצל אופק, אשר כתב בנוגע לקובץ **101 מעשיות** כך:

"רבים מן הדברים שהוכנסו לספר, טוב היה להם להישאר צרורים בצרור העבר", כגון המעשיות 'כיפה אדומה' ו'מעשה בזקנה ובדב', שהן "שטותיות, נגד-חינוכיות, על היעדר הטעם שבהן ועל האכזריות והפחדים שבהן – למה הוכנסו בתוך ספר הניתן כיום לילד העברי?" (מאזנים, כ"ח אלול תר"ץ).¹⁸ בביקורתו מבקש פרידמן להעמיד חיץ בין מה שראוי לילד העברי "המתחדש בארצו", לבין מה שראוי להיגנו. אופק מוסיף ומצטט: "חריפים יותר היו דבריה של אָם שכנתה את מעשיות גרים שבכרך "שונד בצורותיו הנאלחות ביותר" (נתיב, א' טבת תרצ"ד).¹⁹ כלומר הבחירה של אותה אם בביטוי "שונד" כמו מתייגת את המעשיות האלה כשייכות לאירופה הגלותית, ואינן ראויות עוד.

מה שהטריד את מבקריו של אריאל הייתה ההבנה שמיתוס "היהודי החדש" בארץ ישראל מחייב את הניתוק מהמסורת האירופית – המזוהה עם גלותיות, חולשה והתרפסות. המבקרים הללו גם הבינו שהכלי המשמעותי ביותר שיש בידי חברה כדי לבצע שינוי בסדר גודל כזה, הוא הספרות. אניטה שפירא מתארת כיצד שירטוט "היהודי החדש" התבצע קודם כל דרך דמויות ספרותיות שהיו אב טיפוס למציאות שעתידה להתממש.²⁰

יש להדגיש כאן שמבקריו של אריאל מצאו שיש לגנות את העובדה שהוא ממשיך להישען באופן דומיננטי על מסורת הסיפור האירופי, בעוד שלפי דעתם ראוי להם לילדי ישראל לגדול על נוסח סיפורי חדש אשר הולם את רוח הישוב העברי החדש בארץ ישראל. זרותם של סיפורי **101 מעשיות** בכלל ושל 'פרח לב הזהב' בפרט היא גם שבסופו של דבר תביא לכך שמחבר הסיפור יישכח. אולם

16 זהר שביט, "התפתחות ספרות הילדים בארץ ישראל", בתוך: הנ"ל (עורכת), **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1989, עמ' 439-465.

17 שם. וראו גם: יעל דר, **קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2013.

18 מצוטט בתוך: אופק, אוריאל, **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, תל-אביב: דביר, 1988, כרך ב', עמ' 392, הע' 9.

19 מצוטט בתוך: אופק, אוריאל, **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, תל-אביב: דביר, 1988, כרך ב', עמ' 392, הע' 9.

20 שפירא, אניטה, **יהודים חדשים יהודים ישנים**, תל אביב: עם עובד, 1997, עמ' 155-174.

אין לשכוח שהמבקרים בשלהם והקוראים הצעירים בשלהם, ומספיק לעקוב אחר מהדורות הספר הרבות כדי להיווכח שסיפורי הספר זכו להצלחה רבה על אפם ועל חמתם של המקטרגים.

הילדות העברית הייתה מאז ומתמיד לב לבו של המפעל הציוני, שכן תרבות הילד העברית הייתה המפתח להיווצרותו של דור ילדי ארץ ישראל, צברים ראשונים דוברי עברית מלידה, קוראי עברית, דור של ילדים במלוא מובן המילה. פרויקט הילדות העברית היה פרויקט מוביל שטובי הכוחות הספרותיים גויסו לטובתו. ולכן כפי הנראה, מה שהיה מצוי במרכז תשומת הלב היה היצירה עצמה, ויותר מזה – השפה שבה נכתבה היצירה.

בהקשר זה מתאר חנן חבר את "תפקידה של הספרות כמכוננת, בונה ומייצרת את זהותה של המדינה". הוא מצטט מנאומו של אברהם קריב בוועידת אגודת הסופרים העבריים בחנוכה תש"י, בנאום בו הציג את הספרות העברית כמכשיר לייצור הזדהות עם הקהילה הלאומית ולעיצוב זהותה הקולקטיבית של הקהילה.²¹

לפי עוז אלמוג, ראשי הישוב העברי בארץ ישראל ייחסו חשיבות עצומה לחינוכם של הצברים. הצלחת חינוכם נתפשה כהצלחתו של כל המפעל הציוני. רבים מהמאמרים והדיונים עסקו בחינוך הנוער ובעתידו, לכן מרבית היצירות לילדים עסקו באידיאלים הציוניים. ובאשר לסופרים עצמם, הוא כותב: "רוב סופרי הילדים ראו באומנותם מלאכת קודש ציונית ולא סברו שיש סתירה של ממש בין כתיבה אומנותית ובין כתיבה מגוייסת."²²

בתוך המשולש ילד-יצירה-סופר, נתפש הסופר ככלי שרת של הפרויקט הציוני הגדול. ולכן הוא פחות חשוב, הקניין הרוחני שלו פחות חשוב – ובמיוחד אם הוא סופר שולי מלכתחילה. מאחר שאריאל לא עמד מעולם בשורה הראשונה של סופרי הילדים העבריים בארץ ישראל, לפחות לא מבחינת המבקרים, כפי שהראיתי כאן, היה קל יותר להתעלם ממנו או להשכיח אותו. אך יחד עם זאת, יפה לגלות שהסיפור שחיבר, 'פרח לב הזהב', עם כל זרותו לנופי ארץ ישראל ולתכנים לאומיים, שבה בכל זאת את לב קוראיו מאז ועד היום.

ביבליוגרפיה

ספרות הדרוש והמוסר

ילקוט שמעוני לתהלים ל"ד.

ארחות צדיקים, שער לשון הרע.

21 חבר, חנן, הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפור העברית, תל אביב: רסלינג, 2007, עמ' 212.

22 אלמוג, עוז, הצבר: דיוקן, תל אביב: עם עובד, 1997, 53-54.

ספרות ילדים: מקור

- אופק, א'. (1970). **פרח לב הזהב**, תל אביב: עופר.
- אופק, ב'. (1997). **פרח לב הזהב ועוד סיפורים**, תל אביב: עופרים.
- אליגון-רוז, ת'. (1986). **כנרת מספרת: פרח לב הזהב**, תל אביב: כנרת.
- אליגון-רוז, ת'. (1991). **פרח לב הזהב**, תל אביב: גיא.
- אנדרסן, ה'. (תרנ"ו). **הגדות וסיפורים**, עברית ע"י ד. פרישמאן, ווארשא: א.ז. כהן.
- אנדרסן, ה"כ. (1968). **עלמת הקרח וסיפורים אחרים לילדים גדולים**, תרגם רפאל אלגד, תל אביב: יהושע צ'צ'יק.
- אריאל, ז'. (1930). **101 מעשיות, אגדות וסיפורים**, תל-אביב: אמנות.
- אריאל, ז'. (1930). **מגילות לבתי הספר: פרח לב הזהב**, תל אביב: מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל והוצאת אמנות.
- ביאליק, ח"נ. (1933). **ויהי היום**, תל אביב: דביר.
- בר, ר'. (1989). **היה היה פעם: שתיים-עשרה אגדות**, תל אביב: אבינעם.
- גורביץ, י' ונבון, ש'. (1953). **מה אספר לילד? ספר עזר לגננת, למורה בכיתות א' ב' ולהורים**, תל אביב: עמיחי.
- גורלי, מ'. (1954). **הבה נציגה: מחזות לבתי הספר ולעם: פרח לב הזהב**, ירושלים: ראובן מס.
- גרדוש, ד' ואליגון, ת'. (1983). **100 סיפורים ראשונים**, תל אביב: כנרת.
- הנדלסמן-ברגר, ד'. (2008). **לפני שנים רבות: 12 אגדות קלסיות בחרוזים**, פתח תקווה: אורנית.
- ילן-שטקליס, מ'. (1970). **תפוחי העלומים**, תל אביב: עם עובד.
- מיטלמן, י"מ. (1946). **פרח לב הזהב**, תל אביב: פישר.
- ספורטה, ר'. (1960). **פרח לב הזהב: ספר לאם וילד**, תל-אביב: עמיחי.
- שיפמן-שמואלביץ, ש' [ש. שפרה] וקליין, י'. (1996). **בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום**, תל אביב: עם עובד.

עיון ומחקר

- אופק, א'. (1988). **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, תל-אביב: דביר.
- אלמוג, ע'. (1997). **הצבר: דיוקן**, תל אביב: עם עובד.
- ארבל, ה'. (1984). "אנדרסן והאחים גרים – שני קטבי תפישת עולם", **מעגלי קריאה** 10-11, עמ' 23-38.
- דר, י'. (2013). **קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930 – 1950**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- הדס, י'. (1975). "עיון חוזר באגדותיו של ה.כ. אנדרסן", **ספרות ילדים ונוער**, ב' (א), עמ' 25-28.
- חבר, ח'. (2007). **הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפורת העברית**, תל אביב: רסלינג.
- טוהר, ו'. (2014). "שלמה זלמן אריאל: הערות ראשונות לפועלו של סופר, עורך, מעבד ומתרגם לילדים", **ספרות ילדים ונוער**, 137, עמ' 32-62.
- ליטוין, ר'. (תשמ"ב). **על זנב של דג ונשמה בת אלמוות**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

נשר, ח'. (1979). "ביקורת המלך, החברה והאדם בסיפורי אנדרסן", **ספרות ילדים ונוער**, ה' (ג'-ד'), עמ' 43-51.
רגב, מ'. (1991). "אנדרסן 'רק סופר לילדים'?", **ספרות ילדים ונוער**, י"ז (ס"ח), עמ' 23-30.
רמון קינן, ש'. (2002). **הפואטיקה של הסיפורת בימינו**, תרגום: חנה הרציג, תל אביב: ספרית פועלים.
שביט, ז'. (1989). "התפתחות ספרות הילדים בארץ ישראל", בתוך: הנ"ל (עורכת), **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל**, ירושלים: מוסד ביאליק.
שפירא, א'. (1997). **יהודים חדשים יהודים ישנים**, תל אביב: עם עובד.